

Роман Грицьків

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
Львів

Польська комуністична історіографія Української Повстанської Армії

Діяльність Української Повстанської Армії була однією з найактуальніших проблем у польській комуністичній історіографії. Впродовж 1950-х–1980-х рр. польські дослідження про ОУН і УПА перебували під постійним ідеологічним та політичним тиском керівництва ПНР. Їх використовували, як один із засобів пропагандистської боротьби комуністичної партії з проявами «буржуазного націоналізму» та інакодумства.

Перші наукові роботи про УПА з'явилися у Польщі наприкінці 1950-х рр. Їхня поява була зумовлена політичною ситуацією в країні. Після 1956 р., коли Польщу охопили страйки і заворушення, нове керівництво держави на чолі з Владиславом Гомулкою під гаслом десталінізації, здійснило низку ліберальних перетворень. Однак проведені зміни виявилися недостатніми для того, щоб здобути належну підтримку з боку суспільства. Тому влада вдалася до кроків у сфері інтелектуального життя, які мали б угамувати надмірне вільнодумство у середовищі науковців та інтелігенції, а отже вплинути на ситуацію в суспільстві. Критикуючи «ревізіонізм» (поглядів, що пропагували активну демократизацію партійного життя та поступову лібералізацію комуністичного режиму з одночасним засудженням усіх дій, які відповідали духові сталінізму) усередині Польської робітничої партії, керівники ПНР вирішили також опанувати небезпечні для себе та устрою «тенденції» в історичній науці¹. З цією метою поряд із розширенням сфери історичних досліджень (яке відбувалось у контексті декларованого «звільнення» історіографії від пресингу політики та ідеології²) перед істориками як проблему, що потребує першо-

¹ *Зашикільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів 2002, – С. 572–574.

² *Зашикільняк Л.* Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії (40–60-ті роки). – Львів 1992, – С. 40–55; *Korzec P.* Materiały do studiów nad historiografią PRL w zakresie historii najnowszej // *Zeszyty Historyczne.* 1972, z. 22, s. 6–7; *Stobiecki R.* Między kontynuacją a dyskontynuacją. Kilka uwag na temat powojen-

чергового вивчення, поставили питання про утвердження в Польщі народної (комуністичної) влади.³ У руслі тогочасних суспільно-політичних процесів розпочалася історична аргументація і легітимація панівного режиму.

Важливим аспектом започаткованих у такий спосіб досліджень було вивчення боротьби народної влади з «реакційним» (антикомуністичним) підпіллям у 1944–1948 рр. Праці, в яких порушувалася ця тема, мали на меті, поперше, підбити підсумки збройного протистояння у Польщі в другій половині 1940-х рр. як важливого етапу становлення комуністичного режиму, його війська та силових структур, а по-друге, підкреслити заслуги народної влади перед польським суспільством у захисті національних інтересів та створенні умов для мирного життя. З огляду на переважно мілітарний характер висвітлюваних подій, провідну роль у вивченні тематики взяли на себе військовики — спершу учасники цієї боротьби, а згодом і професійні історики. У рамках дослідження боротьби народної влади з антикомуністичним підпіллям польські історики зверталися й до проблеми ОУН та УПА, перетворюючи її на своєрідний подразник та додатковий аргумент на свою користь.

Вперше у наукових колах Польщі питання ОУН і УПА було порушено 5 жовтня 1958 р. на науковій сесії, присвяченій визвольній боротьбі польського народу 1939–1945 рр., яку провели Польська академія наук (ПАН) та Міністерство національної оборони (МОН). На цьому науковому форумі генерал Ігнаці Блюм виступив із доповіддю про участь Війська польського (ВП) у захисті національних і суспільних інтересів польського народу та укріплення народної влади в 1945–1948 рр. Доповідач зробив загальний огляд історії та структури українського націоналістичного підпілля, а також частин польської армії, щодо його нейтралізації на території Південно-Східної Польщі⁴.

У 1960 р. І. Блюм видав працю «З історії Війська Польського у 1945–1948 роках» (перевидана 1968), у якій окремий розділ присвятив боротьбі ВП з відділами УПА в Південно-Східній Польщі. Прагнучи надати проблемі відповідного ідеологічного забарвлення та одночасно створити про неї цілісне уявлення, І. Блюм коротко зупинився на діяльності УПА в роки Другої світової війни. Насамперед дослідник наголосив на колабораціонізмі українських націоналістів. Він підкреслив, що утворена 1943 р. «бандерівцями» УПА лише на словах боролася з гітлерівцями, а насправді, часто, за безпосередніми вказівками німців, поборювала в тилу Вермахту радянський та польський рухи опору⁵.

Основна частина розділу праці І. Блюм присвячена діяльності ОУН і УПА на Закерзонні. Вивчаючи становлення та розвиток українського збройного підпілля на території сучасної Польщі, автор звернув увагу на тактику українського підпілля, яка, на його думку, поряд із рисами регулярної армії мала й типово партизанські ознаки. Брак спеціально підготовленого командного складу українське підпілля компенсувало вдалим використанням місцевості та обставин для проведення бойових акцій, а також дотриманням жорсткої організаційної конспірації.

ných dziejów polskiej nauki historycznej // Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej / red. J. Maternicki. Rzeszów 1998, s. 275–277.

³ *Зашикільняк Л.* Польська історіографія після Другої світової війни, – С. 54; *Korzec P.* Materiały do studiów nad historiografią PRL w zakresie historii najnowszej ..., s. 18–20.

⁴ *Sowa A.* Akcja «Wisła» w polskiej historiografii: aktualne problemy badawcze // Akcja «Wisła» / Pod red. J. Pisulińskiego. Warszawa 2003, s. 14; *Z walk przeciwko zbrojnemu podziemiu 1944–1947* / red. M. Turlejska. Warszawa 1966, s. 5.

⁵ *Blum I.* Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1944–1948, Warszawa 1968, s. 72–78.

Наступним важливим моментом у роботі генерала І. Блюма стала проблема ліквідації українського підпілля в Польщі. На його думку, лише після квітня 1946 р., коли було створено оперативну групу ВП «Жешув», частинам польської армії вдалося досягнути певних успіхів у боротьбі з українським підпіллям (завдяки вдосконаленню оперативної тактики та концентрації значних сил). Однак через постійну допомогу українського населення, польським частинам так не вдавалося покласти край активній діяльності УПА. Саме з метою остаточного розв'язання проблеми антикомуністичного опору, було проведено операцію «Вісла» — ліквідацію «банд» українських націоналістів із одночасним переселенням українських мешканців краю. Як вважає історик, такі дії щодо цивільних дуже важко виправдати з погляду гуманізму, проте на той час вони були дійсно необхідними, адже лише вони зупинили збройне протистояння та нормалізували життя в регіоні.

Підсумовуючи, І. Блюм зауважив, що діяльність УПА в Польщі, порівняно з боротьбою українських націоналістів у Радянській Україні — тільки невеличкий фрагмент українського антикомуністичного опору. Але, не зважаючи на це, розгром українського підпілля в Закерзонні був дуже важливим для розгрому ОУН і УПА в Західній Україні⁶.

Робота І. Блюма була першим значним польським дослідженням про УПА. Попри наявні в ній ідеологічні упередження, вона стала прикладом професійного, військового висвітлення проблеми безпосереднім учасником подій. Дослідник не лише задекларував досягнення Війська польського у захисті «народної» системи, але й подав значний, здебільшого невідомий, фактичний і документальний матеріал про противників комуністичного ладу, — і зокрема про українське збройне підпілля*.

В цей же час, з'явилися також статті про УПА інших військовиків: Яна Герхарда, Болеслава Швейгерта і Рішарда Галяби⁷. Однак, на відміну від розглянутої монографії, вони передовсім були спрямовані не на висвітлення конкретних питань, а на критику робіт інших авторів.

Так, полковник Я. Герхард, на основі власних спогадів і архівних матеріалів, критикував дослідження Петра Мірчука про УПА⁸. Зосередившись на боротьбі «народної» влади з українським підпіллям у Бескидах, він в емоційній формі наголошував, що вояки УПА насправді були підступними злочинцями і садистами, котрі знищували все комуністичне та польське, а не героями, як це випливає з праці П. Мірчука⁹.

⁶ *Blum I. Z dziejów Wojska Polskiego ...*, s. 91–112.

* Робота ґрунтується на великій кількості джерел, крім того, в додатках наведено низку важливих документів, зокрема, опубліковано протоколи допитів керівника Військового округу УПА «Сян» Мирослава Онишкевича — 'Ореста' і керівника Служби безпеки ОУН «Закерзонського краю» Петра Федорова — 'Дальничка'. (*Blum I. op. cit.*, s. 324–357).

⁷ *Gerhard J. Dalsze szczegóły walk z bandami UPA i WiN na południowo-wschodnim obszarze Polski // Wojskowy Przegląd Historyczny. 1959, nr. 4, s. 304–335; Halaba R., Szejgiert B. Jeszcze o walkach z bandami UPA // Wojskowy Przegląd Historyczny 1960.*

⁸ *Motyka G. Obraz Ukraińca w literaturze Polski Ludowej // Polska — Ukraina spotkanie kultur / Materiały z sesji naukowej, red. T. Stegner. Gdańsk 1997, s. 105; Z walk przeciwko zbrojnemu podziemi 1944–1947, Warszawa 1966, s. 6.*

⁹ *Mędrzecki W. Obraz Ukraińca w polskim dialogu publicznym po drugiej wojnie światowej // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / ред. Я. Ісаєвич. — Львів 2003 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), — С. 354.*

Р. Галяба і Б. Швейгерт натомість критикували публікацію І. Блюма. У своїх статтях вони закидали генералові недотримання базового принципу військових досліджень — подання вичерпної інформації про ворога. На їхню думку, історику треба було докладніше описати та проаналізувати структуру українського антикомуністичного підпілля¹⁰.

Праці останніх двох авторів засвідчили зміни у вивченні боротьби «народної» влади з «реакційним» підпіллям, пов'язані з тим, що на початку 1960-х рр. у польській історичній науці сягнули апогею ліберальні перетворення; це так званий період «великої наукової активності»¹¹. Як і перед тим, дослідження мали відповідний політичний підтекст, однак тепер, на відміну від зламу 1950-х/1960-х рр., історіографічний процес було поставлено на засади системності та фаховості. Проблематикою займалися вже не аматори, а спеціально підготовлені фахівці.

Провідною установою, на базі якої розпочалося нове вивчення проблеми, стала Військово-політична академія ім. Ф. Дзержинського. У 1960–1961 рр. при кафедрі історії Польщі цього навчального закладу під керівництвом відомого дослідника польської історії 1939–1947 рр. Марії Турлейської розпочав роботу магістерський семінар, присвячений тематиці боротьби з антикомуністичним підпіллям¹².

Через вузьку спеціалізацію і обмежене поширення, роботи магістрів історії ВАП відзначалися використанням великого комплексу архівних джерел і поданням обширного фактичного матеріалу. Одним із характерних прикладів застосування нового підходу була стаття Яна Чаплі «Боротьба з ОУН–УПА в 1944–1947 роках (курінь «Залізняка»)»¹³, у якій польський дослідник намагався висвітлити ключові аспекти діяльності та розгрому українського підпілля на Закерзонні. Обравши за об'єкт дослідження курінь Івана Шпон-така — «Залізняка», вчений зауважив, що специфікою цього куреня було те, що він охороняв керівника ОУН Закерзонського краю — Ярослава Старуха — «Стяга». Це завдання відбилося на особливостях діяльності підрозділу, бійці якого вирізнялися високою політично-ідеологічною свідомістю. На думку дослідника, «Залізняка» значною мірою долучився до реалізації основного завдання УПА в Польщі — дезорганізації існуючого устрою і зменшення престижу народної влади. Сотні його куреня постійно протистояли «добровільній» репатріації, здійснювали численні диверсії, застосовували терор про-

¹⁰ *Z walk przeciwko zbrojnemu podziemiu 1944–1947, Przedmowa* (M. Turlejska), s. 7.

¹¹ *Korzec P.* Materiały do studiów nad historiografią PRL w zakresie historii najnowszej // *Zeszyty Historyczne* 1973, z. 23, s. 31–32.

¹² *Z walk przeciwko zbrojnemu podziemiu 1944–1947*, s. 7. Упродовж 1961–1967 рр. випускники ВАП захистили низку магістерських робіт, у яких розглядали діяльність УПА та боротьбу з нею «народної» влади, наприклад: *Czapla J.* Działalność terrorystyczna kurenia «Żeleźniaka» i jego likwidacja (kwiecień 1944 – listopad 1947). Praca magisterska. Biblioteka WAP. Warszawa 1961; *Kominek J.* Działalność propagandowa aparatu politycznego wojska i jej skuteczność podczas walk z UPA. Praca magisterska. Biblioteka WAP. Warszawa, 1967; *Redziński M.* 8 DP w walce z bandami UPA na południowo-wschodnim obszarze Polski (lipiec 1944 – lipiec 1947). Praca magisterska. Biblioteka WAP. Warszawa, 1966; *Tyliszczak M.* 9 Drezdeńska Dywizja Piechoty w walce z UPA i polskim podziemiem zbrojnym (maj 1945 – listopad 1947). Praca magisterska. Biblioteka WAP. Warszawa 1966; *Wiśniewski E.* Organizacja i walka 8 Rzeszowskiego Oddziału WOP z ukraińskim nacjonalistycznym podziemiem (X 1945 – VII 1947). Praca magisterska. Biblioteka WAP. Warszawa 1964.

¹³ *Czapla J.* Walka z OUN–UPA w latach 1944–1947 (Kureń «Żeleźniaka» // *Z walk przeciwko zbrojnemu podziemiu 1944–1947* / red. M. Turlejska. Warszawa 1966, s. 359–424.

ти польського населення і працівників адміністрації¹⁴. Проте у квітні–жовтні 1946 р. силами ГО «Жешув», курінь зазнав важких втрат і пішов у підпілля.

Долаючи ідеологічні штампки, Я. Чапля відзначив, що боротьба УПА в Закерзонні була частиною реалізації державницької концепції ОУН, і що українці трактували територію Південно-Східної Польщі як необхідний для боротьби з СРСР політичний та військовий плацдарм¹⁵.

Я. Чапля підкреслив, що труднощі, які виникали в діяльності українського підпілля у 1946–1947 рр., майже завжди були зумовлені неадекватним сприйняттям політичної ситуації у Польщі. Як вважає дослідник, керівництво українського підпілля не врахувало факту, що після перемоги на парламентських виборах 1946 р. «народна» влада зможе залучити до боротьби набагато більші, аніж до цього, сили. Крім того, ОУН керувалася вже не актуальним на той час сподіванням Третьої світової війни. У підсумку це призвело до ліквідації підпілля в ході операції «Вісла», яка мала посприяти комплексному вирішенню української проблеми в Польщі¹⁶.

Загалом, праця Я. Чаплі була одним із перших у Польщі дійсно фахових досліджень про УПА. Побудована на значному комплексі архівних матеріалів вона засвідчила певний прогрес у вивченні проблеми. Поступ, насамперед, виявився у вдосконаленні методології досліджень — фактографічному висвітленні вузьких аспектів питання, а також спробі його наукової інтерпретації.

Поряд з роботами істориків, надалі з'являлися й дослідження учасників подій 1944–1947 рр. Серед них — монографія генерала Генрика Домінічака — «Війська прикордонної охорони в 1945–1948 роках»¹⁷, у якій чимало місця було відведено питанню боротьби Військ прикордонної охорони (ВОП) з УПА. На думку автора, УПА виникла внаслідок краху сподівань ОУН(б) на утворення української держави за допомогою німців. Він вважає, що після поділу України на окупаційні адміністративно-територіальні одиниці, українські націоналісти припинили «вислугуватися» перед гітлерівцями і почали формувати підпільний антинімецький фронт¹⁸.

Польський автор підкреслив, що кордони і прикордонні терени мали стратегічне значення для командування УПА. Саме тут українські підрозділи могли вдало маневрувати і перегруповувати свої сили. Крім цього, через кордони українське підпілля в Польщі підтримувало постійний зв'язок з головними силами в Радянській Україні, а також проводило рейди в Західну Німеччину.

Г. Домінічак детально висвітлив боротьбу польських прикордонників з українськими повстанцями по всій лінії радянсько-польського кордону. На його думку, особливо активно українські націоналісти діяли там у 1945–1946 рр. Для того, щоб утримувати під контролем найважливіші відтинки кордону, українці провели низку операцій. Зокрема, впродовж 1945 р. УПА намагалася цілковито опанувати т. зв. «цісненський клин» (невелику частину польської території в Карпатах, яка з півночі і сходу межувала з УРСР, а з півдня — з Чехословаччиною), а також прагнула ізолювати прикордонну смугу від решти території. З цієї метою відділи УПА масово нищили комунікації, ліквідову-

¹⁴ Наприклад, 17–18 березня 1945 р. вони знищили у Ярославському і Любачівському повітах 16 відділків міліції.

¹⁵ *Ibidem*, s. 367–387.

¹⁶ *Czapla J. Walka z OUN–UPA w latach 1944–1947* (Kureń «Żeleźniaka», s. 387–424.

¹⁷ *Dominiczak H. Wojska Ochrony Pogranicza w latach 1945–1948*. Warszawa 1971, 384 s.

¹⁸ *Ibidem*, s. 186–196.

вали віддалені пункти прикордонної охорони й нападали на бази ВОП (наприклад, на Цісну, Балігород, Загорайці, Любачів). Історик зауважив, що ці заходи повсюдно супроводжувались антипереселенською діяльністю і застосуванням тактики «спаленої землі».

Дослідник зауважив, що до середини 1946 р., насамперед через досконалу тактичну підготовку українців, боротьба ВОП з УПА не мала значних успіхів. Однак поступово, разом з іншими частинами польської армії, ВОП змусили українські відділи піти у глибоке підпілля. У 1947 р. польські прикордонники відіграли важливу роль у ліквідації ОУН та УПА в Південно-Східній Польщі, вони надійно перекрили кордони своєї держави, щоб не допустити прориву українських повстанців до УРСР і Чехословаччини¹⁹.

Дослідження Г. Домінічака засвідчило відчутні зміни в підходах до проблеми УПА з боку польських ветеранів, які під впливом фахових розробок виявили помітне прагнення до онаучнення та конкретизації своїх історичних пошуків.

У 1970 р. в ПНР відбувся черговий суспільний вибух. Цього разу причинами народного невдоволення стали затяжна соціально-економічна криза і посилення в країні тоталітарних тенденцій. У грудні 1970 р. під тиском масових страйків і демонстрацій новим керівником держави було обрано Едварда Герека. Проголосивши побудову «Нової Польщі», лідер Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) розпочав енергійне реформування національної економіки²⁰.

Пильна увага до вирішення актуальних економічних проблем стала причиною помітних змін у сфері наукового життя. Хоча лібералізація, що відбувалась у Польщі впродовж 1971–1973 рр. не мала такого впливу на історичну науку, як подібні процеси 1956 р. (польська історіографія розвивалась у дотеперішньому руслі, виконуючи політичні завдання, не маючи свободи у виборі тем та в інтерпретаціях)²¹, проте все ж таки вдалося істотно поглибити наукові пошуки й, відповідно, досягнути успіхів у фактологічному висвітленні порушуваних проблем.

У першій половині 1970-х рр. польська комуністична історіографія вивчала діяльність Української Повстанської Армії у двох тематичних напрямках. З одного боку, тривали дослідження військових істориків. Натомість з іншого, в ПАН розпочалося вивчення українсько-німецьких взаємин напередодні та під час Другої світової війни. Поява другого тематичного напрямку засвідчила початок нового етапу розвитку польської історіографії УПА.

Основним завданням, яке стояло перед дослідниками українсько-німецьких взаємин 1930-х–1940-х рр., було наукове доведення основоположної тези комуністичної пропаганди про вислужницьку діяльність українських націоналістів перед гітлерівським окупантом. Уперше питання про співпрацю між українцями і Третім Рейхом порушили наприкінці 1960-х рр. співробітники ПАН Тадеуш Цесьляк та Ришард Тожецький²². Однак ситуація, що склалася в ПНР на початку 1970-х рр., внесла відчутні зміни у підході до питання

¹⁹ *Dominiczak H. Wojska Ochrony Pogranicza w latach 1945–1948, s. 196–280*

²⁰ *Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі, – С. 589–591; 602–604.*

²¹ *Stobiecki R. Między kontynuacją a dyskontynuacją. Kilka uwag na temat powojennych dziejów polskiej nauki historycznej, s. 278.*

²² Див.: *Cieślak T. Hitlerowski sojusz z nacjonalizmem ukraińskim w Polsce // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. Warszawa 1969, t. V / red. T. Cieślak, S. 93–108; Torzecki R. Niektóre aspekty hitlerowskiej polityki wobec Ukraińców (1940–1944) // Ibidem, s. 155–160.*

про українсько-німецькі відносини під час Другої світової війни. Зокрема, пріоритетне місце зайняв принцип науковості, натомість ідеологічні нашарування перетворилися на формальну необхідність для таких досліджень. Роботою, в якій виявилися ці трансформації, стала монографія Р. Тожецького — «Українське питання у політиці III Рейху 1933–1945».

Відаючи належне комуністичним догматам, автор підкреслив, що в 1942–1943 рр. українське підпілля було зняряддям у німецьких руках. Німці не протистояли формуванню УПА, оскільки ця сила створювалася не для боротьби з німцями, а щоб поборювати радянських партизанів і польське національне підпілля²³.

Р. Тожецький одним із перших детально розглянув українсько-польські відносини в роки Другої світової війни. Зокрема, висвітлюючи антипольський терор українських націоналістів на Волині, він виділив кілька факторів, що впливали на розгортання цих подій. Першим серед них історик назвав винищення гітлерівцями «невигідного» населення — євреїв, циганів та ін. На його думку, німецьку практику добре засвоїла українська поліція, п'ять тисяч бійців якої у березні 1943 р. поповнили лави УПА. Далі автор вказав на особливу роль у розгортанні конфлікту численних гітлерівських провокацій. Найважливішими з них був набір поляків у червні 1943 р. до складу допоміжної поліції, постійне використання польських загонів для пацифікації українських сіл, а також численні випадки забезпечення польських баз самооборони зброєю. Відзначаючи співпрацю поляків з червоними партизанами, Р. Тожецький дав їй виразно позитивну оцінку. Водночас він підкреслив вороже ставлення українців до всіх фактів цієї співпраці. Відповідно, третім фактором загострення протистояння був вплив радянської сторони.

Історик не приховує, що українсько-польське протистояння кінця 1943 — першої половини 1944 рр. у Галичині значною мірою було зумовлене антиукраїнською діяльністю польського підпілля. На відміну від Волині, антипольські заходи УПА на галицьких теренах мали на меті вигнати або заблокувати в містах польське населення регіону і були спрямовані на створення надійної бази для майбутнього наступу українського підпілля на Львів²⁴.

Висвітлюючи діяльність УПА та її відносини з Третім Райхом у 1944–1945 рр., Р. Тожецький наголосив, що в час, коли поразка Німеччини стала очевидною, ОУН(б) змінила свою політичну стратегію. Керівництво ОУН проголосило початок «національної революції» для здобуття української державності. Одним із безпосередніх результатів цього кроку було остаточне становлення наприкінці 1943 року УПА. Ключовою для здійснення національної революції ОУН, на думку вченого, була допомога західних союзників. Проте внаслідок відкриття другого фронту в Нормандії, а не на Балканах, ця допомога відкладалася на пізніший час, а отже, відкладався й початок масового повстання в Україні. Автор переконаний, що саме цей факт чи не найкраще пояснює, чому українці не розпочали боротьби з німцями і навіть вступали з ними в переговори та укладали угоди. В обставинах, що склалися, ця боротьба як з політичної, так і з військової точки зору для українського руху була просто не вигідною. Водночас, історик зауважив, що УПА все ж здій-

²³ *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945, Warszawa 1972, s. 273–294.

²⁴ *Ibidem*, s. 294–296, 314–315, 328–331.

снювала антигітлерівський опір, особливо тоді, коли контингентами і вивезенням населення на роботу окупанти порушували інтереси українського села²⁵.

Згідно з ідеологічними вимогами, історик у підсумку зазначив: «УПА стала символом руйнування, пожеж і вбивств. У байдужості до свого народу [...] вона щораз більше скочувалася на дно національної зради, куди зрештою була зіштовхнутою своїми гітлерівськими союзниками».²⁶

Таким чином дослідження Р. Тожецького ґрунтовно і комплексно висвітлює діяльність УПА в роки Другої світової війни. Попри величезний пресинг ідеології, польський автор послідовно дотримувався принципів академічної науки, внаслідок чого він зумів підняти питання важливі для цілісного розуміння проблеми.

Деякі зміни на початку 1970-х рр. відбулися також у дослідженнях військових істориків. Саме тоді, під впливом систематичного вивчення проблематики боротьби народної влади з реакційним підпіллям, вперше було опубліковано спеціальну узагальнюючу працю, присвячену темі діяльності та ліквідації УПА, — монографію співробітників Військового історичного інституту Веслава Шоти та Антоні Щесьняка «Дорога в нікуди. Діяльність Організації Українських Націоналістів та її ліквідація в Польщі» (1973). Предметом свого дослідження В. Шота й А. Щесьняк визначили політичну та терористичну діяльність українського націоналізму. З'ясування цієї проблеми мало довести, що ОУН і УПА були пронимецькими антикомуністичними та антипольськими силами.

Аргументуючи запропоновану тезу, дослідники відзначили, що гітлерівці постійно використовували українських націоналістів для реалізації своїх цілей на Сході Європи. У міжвоєнний період вони стимулювали антипольську діяльність ОУН, а з початком Другої світової війни залучили українців до боротьби проти Польщі й СРСР.²⁷

Попри систематичне повторення провідної тези, польські історики зосередилися на фактографічному висвітленні теми. Зокрема, детально розглянули процес виникнення УПА та формування її структури. Основною причиною утворення армії В. Шота й А. Щесьняк вважали бажання ОУН(б) опанувати масове виникнення на Волині, під впливом німецьких репресій та вивезення людей на роботу, самооборонних партизанських груп, а головною метою УПА була ліквідація в Україні всіх неукраїнських та ненаціоналістичних елементів. На їхню думку, українські націоналісти почали з боротьби проти радянських партизанів, а також убивств єврейського та польського населення.

Важливе місце в своїй роботі В. Шота і А. Щесьняк відвели діяльності ОУН проти поляків у 1942–1944 рр. Події, що розгорнулись у 1943–1944 рр. на Волині та в Галичині, автори розглядали як своєрідне продовження індивідуального терору проти представників польської влади у 1918–1939 рр. Вони твердили, що місцеве польське населення систематично і планоно винищувалося зі сходу на захід, і українські націоналісти, фактично були знярядям у руках німців, які вміло використовували їх у боротьбі проти радянських партизан і поляків. Водночас, історики визнають, що українське підпілля проводило терористичні акції також і у власних інтересах, особливо коли співпраця між поляками та більшовиками набувала загрозливих для ОУН мас-

²⁵ *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945, s. 323–328; 332–336.

²⁶ *Ibidem*, s. 337.

²⁷ *Szcześniak A., Szota W.* Droga do nikąd: Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce, Warszawa 1973, s. 5–138.

штабів. Саме так сталося у 1943–1944 рр. у Галичині після рейду партизанського з'єднання Сидора Ковпака. Тоді, за словами авторів, на цих теренах розгорнулася ціла кампанія з вигнання польського населення у Польщу та прокотилася чергова хвиля протистояння з радянськими партизанами²⁸.

У монографії «Дорога в нікуди» значну увагу було приділено питанню українсько-німецьких переговорів та політичних орієнтирів ОУН і УПА на завершальному етапі Другої світової війни. Польські автори наголосили, що 1944 р. військова співпраця між УПА і Третім Рейхом визначалася двома обставинами. По-перше, в умовах відступу гітлерівці розраховували використати українське підпілля для розвідки та диверсій у тилах Червоної армії. По-друге, УПА розпочала підготовку до боротьби проти радянського режиму, для чого й вирішила скористатися німецькою допомогою. В момент, коли поразка Німеччини стала очевидною, пишуть далі історики, бандерівці почали налагоджувати контакти з країнами Заходу, чим намагалися забезпечити собі постійну підтримку союзників у диверсійній роботі проти радянської влади²⁹.

Основна частина дослідження В. Шоти і А. Щесьняка присвячена діяльності та ліквідації українського націоналістичного підпілля у 1944–1948 рр. на території Південно-Східної Польщі.

Історики дуже докладно і прискіпливо розглянули організаційний розвиток та структуру ОУН і УПА в Польщі. На їхню думку, українське збройне підпілля на Закарпатті відзначалося дуже високим рівнем організованості та сильною політико-ідеологічною загартованістю. Свою діяльність ОУН і УПА базували на великому досвіді партизанської боротьби, масовій пропагандистській роботі, вміло пристосовувались до політичних змін у післявоєнному світі.

В. Шота і А. Щесьняк виділили п'ять періодів у діяльності українського підпілля в Південно-Східній Польщі та боротьби з ним «народної» влади*. Вони вважають, що підрозділи ОУН і УПА були найактивнішими між липнем 1945 та липнем 1946 рр. Тоді завершилось оформлення їхньої структури та було здійснено велику кількість саботажно-диверсійних антипереселенських акцій і нападів на підрозділи ВП та ВОП. Водночас, у цей період в українському підпіллі виявилися кризові тенденції, які згодом загострилися, і поряд з удосконаленими методами протипартизанської боротьби ВП й органів державної безпеки, посприяли ліквідації ОУН та УПА в ході операції «Вісла»³⁰.

Також у роботі «Дорога в нікуди» вперше було детально висвітлено переговори й співпрацю між українським та польським національним підпіллям у 1942–1946 рр. Зокрема, розглянуто двосторонні домовленості про обопільне припинення терору, взаємовизнання незалежності двох держав, боротьбу з єдиним ворогом — СРСР (лютий–березень 1944 р.), а також укладання та реалізацію локальних угод між УПА і ВІН про сфери впливу в Закарпатті, забезпечення там громадського порядку та військовою співпрацю в боротьбі з комуністичним режимом (квітень–травень 1945 р.).

²⁸ *Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd, s. 162–188.*

²⁹ *Ibidem, s. 193–206.*

* I. Серпень 1944 – червень 1945; II. Липень 1945 – квітень 1946; III. Квітень 1946 – липень 1946; IV. Серпень 1946 – березень 1947; V. Операція «Вісла» квітень–вересень 1947.

³⁰ *Ibidem, s. 424–468.*

В. Шота і А. Щесьняк підкреслили, що можливий союз між українськими та польськими «реакційними» силами становив реальну загрозу для «народної влади». Проте такий союз не мав шансів бути укладеним, адже примирення між обома підпіллями суперечило насамперед польським політичним інтересам, крім того, його не сприйняло би польське суспільство. Хоча українці, як зазначали дослідники, робили все від себе залежне, щоб укласти таку угоду, в тому числі йшли на значні політичні поступки^{31*}.

Підсумовуючи, автори книги зауважили, що діяльність ОУН і УПА була виявами антикомуністичного, антирадянського та антипольського українського націоналізму — одного з різновидів фашизму. На їхню думку, ОУН і УПА прагнули до створення незалежної «буржуазної» української держави³².

Безперечно, робота В. Шоти й А. Щесьняка, є академічним дослідженням, яке принаймні на двадцять років вичерпало тему діяльності ОУН і УПА в Польщі*. Проте відомою книга «Дорога в нікуди» стала не лише завдяки своїй вичерпності, але й також через її вилучення польською цензурою з книгарень і бібліотек. На думку більшості дослідників, з якою варто погодитися, працю після детального аналізу було заборонено за вказівкою радянської сторони. Причиною було те, що поміщений в роботі фактичний матеріал дуже сильно контрастував і суперечив тезам пропаганди (у тому числі й наведеним у книжці)³³. Схоже, що поданим фактажем і вузькоспеціалізованим військовим аналізом польські історики, самі того не бажаючи, показали ОУН і УПА, як визвольний рух, а не групки зрадників і злочинців. Парадоксальність ситуації полягала в тому, що комуністична пропаганда повсюдно наголошувала: кожен пригноблений народ має право на визволення. Отже, українське підпілля, як і всі інші борці за волю, мало повне право боротися

³¹ *Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd*, s. 322–352.

* Ще одним дуже важливим доробком В. Шоти і А. Щесьняка були поміщені в книзі додатки. На схемах, мапах і в таблицях було відображено всі рівні адміністративних та структурних елементів ОУН і УПА; подано розшифровані імена членів проводу та командування українського підпілля в Закерзонні; представлено обсяг, склад і втрати залучених до боротьби проти УПА сил; складено хронологію найважливіших «терористичних» і диверсійних акцій УПА впродовж 1945–1946 рр. та багато іншого.

³² *Ibidem*, s. 470–479.

* Щоправда, їм авторам не вдалося заповнити низку прогалів у висвітленні окремих фактів (Див.: *Терещук П.* Роздуми над однією книжкою. Дивовижний «ребус» польських фальсифікаторів (З приводу однієї «історичної» праці). Торонто–Нью Йорк 1979, 134 с.; *Верига В.* Дорогами Другої світової війни: Легенди про участь українців у здушванні Варшавського повстання в 1944 р. та про Українську Дивізію «Галичину». – Торонто 1998, – С. 119–123; *Трухан М.* Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. Львів 1992, 256 с.; *Holbersztadt S. Antoni B. Szcześniak, Wiesław Z. Szota. Droga do nikąd...*, Warszawa 1973, 596 S. // *Przegląd Historyczny* 1977, z. 4, s. 791–796).

³³ *Терещук В.* Роздуми над однією книжкою, – С. 132; *Дашкевич Я.* Для кого дорога до нікуди? Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура, – Київ 1993, Вип. 6, – С. 53; *Ковалевський З.* Польське питання у повоєнній стратегії УПА // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння, – С. 287; *Motyka G. Obraz Ukraińca w literaturze Polski Ludowej* // *Polska – Ukraina spotkanie kultur ...*, s. 106; *Motyka G., Zajączkowski M. Jak w PRL historię poprawiano* // *Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945–1989). Z warsztatów badawczych / red. G. Motyka, Warszawa 2005, s. 270–296.*

проти поневолювачів, — відповідно, Радянського Союзу та «народної» влади в Польщі.

Невідповідність догмам одразу викликала реакцію Москви. Адже такий погляд на проблему напевно змусив би засумніватися, наскільки СРСР дотримується задекларованого принципу — боротьби за свободу і мир у світі. Крім цього, в деяких країнах соціалістичного табору та в УРСР, праця могла негативно вплинути на внутрішньополітичну ситуацію. Уже сам факт, що проблемі УПА було присвячено окрему розвідку, провокував «непотрібні» спогади та розмірковування про роль, яку відіграло українське підпілля.

Унаслідок заборони праці В. Шоти та А. Щесьняка дослідження діяльності українського націоналістичного підпілля на деякий час у ПНР припинилося. Гальмувало історіографічний процес також те, що в другій половині 1970-х — на початку 1980-х рр. ПОРП, проголошена у новій польській конституції спрямовуючою силою суспільства, прагнула, після спричиненого економічним занепадом виступу опозиції, встановити жорсткий контроль над усіма сферами суспільного життя.³⁴ В історичній науці це виявилось у інтенсивнішому, аніж досі, репродукуванні офіційних оцінок і суджень, а також значно суворішому замовчуванню всього, що могло поставити під сумнів спрямовуючу роль компартії³⁵. Саме тому навіть у загальних роботах, присвячених боротьбі з реакційними силами, діяльність УПА на Закарпатті розглядали дуже побіжно, переважно через висвітлення конкретних подій і статистики³⁶.

Польські історики повернулися до вивчення проблеми ОУН і УПА щойно в середині 1980-х рр. Тоді, з огляду на ідеологічні прогріхи книги «Дорога в нікуди» та зміну політичної ситуації*, в польську історичну науку, не без втручання радянської сторони, було запроваджено притаманну СРСР публіцистично-пропагандистську методику дослідження «українського буржуазного націоналізму». Носієм цієї тенденції у польській історіографії став Едвард Прус.

Працею, яка розкривала підходи автора до проблем УПА, була монографія «Герої з-під знаку тризуба. Коновалець—Бандера—Шухевич». У цій роботі, за допомогою аналізу діяльності трьох провідників українського національного руху, автор намагався показати антинародний та антипольський характер очолюваних ними організацій. Чи не найбільше це прагнення виявилось у розділі, присвяченому Р. Шухевичу та Українській Повстанській Армії.

Зокрема, автор розглянув виникнення і розвиток УПА як втілення задуму бандерівців очистити українську територію від усіх національних меншин і комуністів. Так, на переконання Е. Пруса, ОУН і УПА вислугувалися перед гітлерівцями. Першим етапом так званих чисток стала проведена з винятковою жорстокістю «українська різня» польського населення на Волині. Там, щоб об'єднати задля майбутньої боротьби проти більшовиків усі українські збройні сили, було проведено спільні «бандерівсько-бульбівські» на-

³⁴ *Зашильняк Л., Крикун М.* Історія Польщі, — С. 607–610, 613–616.

³⁵ *Stobiecki R.* Między kontynuacją a dyskontynuacją. Kilka uwag na temat powojennych dziejów polskiej nauki historycznej, s. 279.

³⁶ *Валихновський Т.* У истоков борьбы с реакционным подпольем в Польше 1944–1948. Киев 1984 (варшавське видання — 1980 р.), — С. 153–155.

* Від 1980 р. країну охопила затяжна соціально-політична криза. Постійні страйки, під егідою опозиції «Солідарність» з гаслами повалення комуністичного режиму, спричинили введення в Польщі воєнного стану. ПОРП очолив генерал В. Ярузельський.

пади на польські осередки. Результатом такої діяльності стала здійснена Р. Шухевичем в другій половині 1943 р. системна реформа структури та організації УПА.

Е. Прус також відзначив на одній особливості взаємин між УПА та німецькими окупантами. На його думку, українське підпілля шантажувало гітлерівців. Воно постійно підкреслювало, що окупаційна адміністрація не здатна сама побороти радянських і польських партизанів, тому українці, в обмін на зброю, пропонували свої послуги карателів. Дослідник вважає, що 1943 р. між українськими націоналістами та німецькими окупантами було укладено угоду про взаємодопомогу, яка нібито передбачала очищення Західної України від поляків³⁷.

Подібно до Р. Тожецького, Е. Прус твердить, що причиною загальнонародного виступу УПА стала очевидність поразки Німеччини і, що цим повстанням українські націоналісти сподівалися гарантувати собі підтримку західних союзників у подальшій боротьбі проти СРСР. На його думку, в ході приготувань до цього повстання мало бути усунено польське населення із Західної України. У травні 1944 р. українці, погрожуючи «різнею», висунули перед поляками вимогу покинути українські землі (цікаво, що залізничний транспорт для цього нібито надали німці). Проте Р. Шухевич не наважився на всезагальне повстання, натомість він розпочав антирадянську діяльність у Західній Україні та Південно-Східній Польщі. Е. Прус уперше в польській історіографії, використовуючи в основному праці радянських авторів, подав факти і статистику боротьби радянського режиму проти УПА у 1940-х рр.³⁸

Загалом, робота Е. Пруса має низьку наукову вартість, зокрема її публіцистичність, фальсифікації та нав'язлива догматичність. Вона виразно засвідчила стан польської історіографії УПА в останні роки існування ПНР.

У Польській народній республіці проблема УПА посідала одне з ключових місць у системі державної пропаганди. Зокрема, вона відігравала дуже важливу роль у процесі історичної легітимації комуністичного режиму. Саме боротьба комуністичних сил з УПА в 1944–1948 рр. була чи не найяскравішим доказом того, що «народна» влада завжди боронила польські національні інтереси. Ця обставина була одним із визначальних факторів, що впливали на висвітлення теми УПА в пресі, спогадах, художній літературі та історіографії. Польські журналісти, письменники і мемуаристи витворювали емоційний образ воїна УПА як завжди п'яного та вимазаного кров'ю своїх жертв різун, жорстокого садиста і підлого боягуза. Поряд із цим, вони завжди звеличували героїчність і самопожертву поляків (учасників волинських і галицьких самооборон, бійців радянських партизанських загонів, воїнів ВП та органів держбезпеки), які боролися з «бандами» українських націоналістів на території Західної України та сучасної Польщі³⁹.

³⁷ Prus E. *Herosi spod znaku tryzuba: Konowalec–Bandera–Szuchewicz*, Warszawa 1985, s. 247–274.

³⁸ *Ibidem*, s. 296–337.

³⁹ Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі, 256 с.; Бородач В. УПА в польських друкованих джерелах (бібліографічні замітки), 11 с / [Архів видавництва «Літопис УПА»]; Krwawy W. Антологія польської антиупівської історичної белетристики доби Польської Народної Республіки // Вісник Закерзоння. 2002, nr 7–8–9, – С. 135–168; Mędrzecki W. *Obraz Ukrainca w polskim dialogu publicznym po drugiej wojnie światowej* // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння, – С. 353–355; Motyka G. «Łuny w Bieszczadach» Jana

Своєю чергою польські історики, опираючись на запропоновані пропагандою факти і погляди, досить часто формували викривлене бачення проблеми⁴⁰. В їхніх роботах абсолютизувалися випадки українсько-німецької співпраці, відзначалося, що українці постійно поборювали польські сили та винищували польське населення, зрештою, підкреслювався особливо жорсткий характер діяльності УПА.

Іншим фактором, що визначав зміст польських наукових публікацій про УПА, були радянсько-польські відносини. Саме з огляду на них у польських дослідженнях постійно фігурували тези про антикомуністичний характер ОУН і УПА, їхню зраду українського народу та співпрацю спершу з гітлерівцями, а згодом — із західними «імперіалістами». З тієї ж причини історики уникали детального аналізу низки важливих питань: українсько-польського конфлікту в Західній Україні, діяльності УПА в роки Другої світової війни, боротьби українського націоналістичного підпілля проти СРСР та ін.

В умовах тоталітарного режиму зміни у польській історичній науці безпосередньо залежали від змін політичної ситуації в країні. Взнявши це до уваги та врахувавши загальні тенденції розвитку польської комуністичної історіографії, можна виділити три етапи розвитку досліджень історії УПА в ПНР:

I. Кінець 1950-х — початок 1970-х рр. У цей час у результаті значних суспільно-політичних перетворень у Польщі задля історичної легітимації комуністичного режиму було вперше порушено питання УПА. Вивчати проблему почали військові історики у рамках політично нав'язаної тематики боротьби «народної» влади проти реакційного підпілля у 1944–1948 рр. Характерною рисою цього етапу була поступова систематизація та онаучнення досліджень, що зумовлювалося тодішніми тенденціями у розвитку польської історичної науки і політичним курсом керівництва держави.

II. Перша половина 1970-х рр. Тоді під впливом чергових суспільно-політичних змін (які значно послабили ідеологічний контроль над історичними дослідженнями) було суттєво поглиблено дослідження проблеми. З'явилися перші, спеціально присвячені темі українського визвольного руху 1930-х–1940-х рр. роботи, які, фактично, поставили під сумнів ключові тези комуністичного трактування УПА. Характерними рисами цього етапу були: пріоритетне дотримання принципів академічної науки, фактографічно вичерпне висвітлення порушеної проблеми, а також відверті репресії щодо наукової продукції. Перша половина 1970-х рр. була апогеєм польських комуністичних досліджень про УПА.

III. Кінець 1970-х — друга половина 1980-х рр. Етап деградації польської історіографії УПА під тиском політичних обставин. Ця деградація пройшла дві фази. Перша — замовчування або лише поверхові згадки про українське підпілля (початок 1980-х). Друга — переведення досліджень проблеми у поширений в СРСР жанр пропагандистської публіцистики (друга половина 1980-х). На загал, цей етап засвідчив панування догматичних поглядів на історію УПА.

Вивчення Української Повстанської Армії в ПНР було ідеологічно, політично та національно упередженим процесом, який не виходив за межі основних наукових принципів. З огляду на панівні підходи, дослідження

Gerharda a prawda historyczna // Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach. Materiały z sesji naukowej, Gdańsk 8–9 maja 1992 r. / red. T. Stegner. Gdańsk 1993, s. 174–185.

⁴⁰ Motyka G. Obraz Ukraińca w literaturze Polski Ludowej, s. 104–112.

питання йшли у вигідній для комуністичного режиму тематиці та відзначалися систематичним відтворенням офіційного бачення проблеми. В комуністичний період проблема УПА була важливим елементом у системі державної пропаганди, вона відіграла одну з ключових ролей в процесі легітимації політичного режиму. В цей час у свідомості польського суспільства було вкорінено велику кількість стереотипних уявлень про український визвольний рух. Основні серед них — переконання про його колабораційний, антипольський та злочинний характер. В утвердженні цих стереотипів провідну роль відіграла преса, художня і мемуарна література, а наукові роботи намагалися їх фактографічно обґрунтувати. Разом із цим, сповідуючи принцип наукової об'єктивності, завдяки створеним під впливом політичних змін та загальних тенденцій у розвитку історичної науки умовам, польські історики подали ґрунтовний фактичний матеріал про діяльність українського підпілля на території Закерзоння. Тож польська комуністична історіографія надала вагому підставу та заклала міцне підґрунтя для подальшого перегляду створених у період Польської Народної Республіки уявлень про УПА.

Roman Hrytskiv. Polish Communist-Era Historiography and the Ukrainian Insurgent Army

This article discusses and assesses the achievements of Polish communist-era historiography regarding the topic of the Ukrainian Insurgent Army. Up until the 1980s, Polish historical research during the period of the People's Republic of Poland remained under the influence of the communist ideology and was exploited within the propaganda of communist party manifestations against the so-called "Ukrainian bourgeoisie nationalism." In his article, the author presented three periods of research: 1) the 1950s through the beginning of the 1970s; 2) the first half of the 1970s; 3) late 1970 to the second half of the 1980s.